

Εισήγηση στο 43^ο Συνέδριο της ΠΕΦ

«Από την ειρηνική ζωή στα Σώκια της Σμύρνης στη μικρασιατική εκστρατεία και καταστροφή μέσα από τα ανέκδοτα απομνημονεύματα ενός Μικρασιάτη»

«Γεννήθηκα στις 18 Φλεβάρη στα 1887 στα Σώκια της Μ. Ασίας. Ο πατέρας μου ήταν ντόπιος, η μητέρα μου Σαμιώτισσα. Τα Σώκια ήταν τότε μια πόλις με 10-14 χιλιάδες ψυχές, μισοί Τούρκοι, μισοί Έλληνες, με λίγους Αρμένιδες και Εβραίους.¹ Τις δυο συνοικίες – τούρκικη και ελληνική – τις χώριζε ένα ποταμάκι, πολύ ορμητικό το χειμώνα και με λιγοστό νερό το καλοκαίρι. Γι' αυτό οι πιο πολλοί απ' τους άντρες δεν ήζαιραν τα τούρκικα κι απ' τις γυναίκες καμμιά. Τα Σώκια ήταν έδρα Καϊμακάμη² και έδρα της Μητρόπολης Αννέων.»³

Έτσι ξεκινά τα απομνημονεύματά του με τίτλο «Απ' τη ζωή μου» ο Μικρασιάτης Τζων Χατζηπανάγος, απομνημονεύματα που συνέγραψε στις αρχές της δεκαετίας του 50 με σκοπό να αφήσει στη μνήμη της οικογένειάς του τις σημαντικότερες, κατά τη γνώμη του, στιγμές της ζωής του, μιας ζωής που έμελλε να ακολουθήσει την ταραγμένη πορεία του τόπου του και να καθοριστεί από τη δύναμη της ιστορικής συγκυρίας.

Ο Τζων Χατζηπανάγος, λοιπόν, ζούσε στα Σώκια, που ήταν τότε μια ακμάζουσα μικρή πόλη έξω από τη Σμύρνη. Για να αποφύγει την κατάταξη στον τουρκικό στρατό, όταν πια, μετά το κίνημα των Νεοτούρκων, είχε ξεκινήσει η στρατολόγηση των Ελλήνων (καθώς, όπως γράφει ο ίδιος: «Στρατός δε τότε στην Τουρκία έμοιαζε με τη Βαστίλλη της Γαλλίας, που όποιος έμπαινε μέσα δεν έβγαινε ποτέ γιατί τον ξεχνούσαν»), το 1911, στα 24 του δηλαδή, το έσκασε για την Ελλάδα, έφθασε μέσω Μυτιλήνης στον Πειραιά (γιατί ήταν το μόνο μέρος από το οποίο μπορούσες να φύγεις χωρίς διαβατήριο, που φυσικά δεν μπορούσε να εκδώσει γιατί θα τον έπιαναν – η Μυτιλήνη ήταν, όπως γράφει, «ένα παράθυρο ανοιχτό για να μπορούν και οι ίδιοι να το σκάζουν εύκολα σε περίπτωση ανάγκης, που την εποχή εκείνη παρουσιαζόταν πολύ συχνά για όλους που ζούσαν στην Τουρκία»), αναζήτησε τρόπο να αποκτήσει την ελληνική υπηκοότητα, πληροφορήθηκε πως ο μόνος τρόπος ήταν να καταταγεί για ένα χρόνο εθελοντής στο στρατό (κάποιος του είχε υποσχεθεί ότι μετά απ' αυτό θα τον διόριζε δημόσιο υπάλληλο), οπότε κατατάχθηκε στο Πυροβολικό, πριν όμως τελειώσει τη θητεία του κηρύχθηκε ο πρώτος βαλκανικός πόλεμος, παρέμεινε, έτσι, αναγκαστικά στο στράτευμα, (δεν έγινε ποτέ βέβαια δημόσιος υπάλληλος), και υπηρέτησε τελικά ως αξιωματικός (έγινε αξιωματικός επ' ανδραγαθία στη διάρκεια του πολέμου), πολέμησε στους δυο βαλκανικούς πολέμους,⁴ μάλιστα ειδικεύθηκε στο πυροβολικό και έγραψε σχετικά εγχειρίδια, συμμετείχε στον Α' παγκόσμιο όντας με το Δ' Σώμα Στρατού στην

¹ Στην Εγκυκλοπαίδεια Μείζονος Ελληνισμού (διαθέσιμη στο διαδίκτυο) αναφέρονται τα εξής: «Σύμφωνα με τον Αντωνόπουλο, ο πληθυσμός της πόλης ανερχόταν σε 12.000 από τους οποίους οι 5.000 ήταν Έλληνες. Στον Κοντογιάννη οι αριθμοί εμφανίζονται λίγο αυξημένοι, με συνολικό πληθυσμό 16.000 από τους οποίους οι 7.000 ήταν Έλληνες, άλλη απογραφή ανεβάζει τον ελληνικό πληθυσμό σε 12.625 (από τους οποίους το 80% αγρότες) και τον τουρκικό σε 7.600.»

² Ο Καϊμακάμης ήταν ανώτερος αξιωματούχος τόσο στην Οθωμανική Αυτοκρατορία όσο και στην Τουρκία, διοικητής επαρχίας ως αντιπρόσωπος του σουλτάνου ή της κεντρικής διοίκησης αντίστοιχα. Ως στρατιωτικός βαθμός είναι αντίστοιχος του αντισυνταγματάρχη.

³ Η εν λόγω Μητρόπολη περιλάμβανε 18 οικισμούς. Η συνήθης γραφή της λέξης είναι *Ανέων*. Τα αποσπάσματα μεταγράφονται επακριβώς διατηρώντας την ορθογραφία του πρωτοτύπου (εκτός από τη χρήση του μονοτονικού).

⁴ Για όλα αυτά τα γεγονότα υπάρχουν αναφορές στα απομνημονεύματα.

Καβάλα, το σώμα που οδηγήθηκε στη Γερμανία, παρέμεινε στο Γκαίρλιτς⁵ μέχρι το τέλος του πολέμου (έμαθε Γερμανικά, μετέφρασε βιβλία), ενώ στη συνέχεια έλαβε μέρος και στη μικρασιατική εκστρατεία, αφού ανακλήθηκε στο στράτευμα μετά τις εκλογές του 1920. Παινήθηκε στη διάρκεια της εκστρατείας τον Φεβρουάριο του 1922 διαμαρτυρόμενος για τη μη μάχιμη αξιοποίησή του, επιχειρώντας να επιστρέψει σε άλλη θέση, χωρίς όμως να το καταφέρει, και εντέλει ακολούθησε άλλη επαγγελματική πορεία, ως εργοδηγός στη γαλλική εταιρεία μεταλλευμάτων του Λαυρίου. Αργότερα πολέμησε και στον Β΄ παγκόσμιο πόλεμο στο μέτωπο της Μακεδονίας.

Ο Τζων Χατζηπανάγος ήταν άνθρωπος εγγράμματος και διαβασμένος, και η γραφή του έχει πολλές αρετές. Είχε επίσης κρατήσει ημερολόγιο σε σημειωματάρια κυρίως για τις πολεμικές εμπειρίες,⁶ στοιχείο που καταδεικνύει ότι ήθελε να κρατήσει στη μνήμη του τις κρίσιμες στιγμές που βίωνε έχοντας συνείδηση της σημασίας τους.

Κατά μίαν έννοια, όπως η ζωή του ακολούθησε τον ρου της ιστορίας, έτσι και η τύχη των καταγραφών του, ακολούθησε την αντίληψή μας γι' αυτήν, αφού τέτοιες μαρτυρίες που παλαιότερα προορίζονταν απλώς για οικογενειακή χρήση, στη συνέχεια απέκτησαν ιστορική αξία ακόμα και δημοσιεύσιμη υπόσταση υπό το φως της μικροϊστορικής οπτικής, που, με την αλλαγή της κλίμακας, δίνει χώρο στο προσωπικό βίωμα, στην ποικιλότητα, ακόμη και την απόκλιση.⁷ Έτσι, και μέσα από τα συγκεκριμένα κατάλοιπα, που για πολλά χρόνια έμειναν κλειδωμένα σε συρτάρια μέχρι να πέσουν στα χέρια μου, μπορούμε να παρατηρήσουμε τόσο τις τομές των μικρών ιστοριών με τη μεγάλη ιστορία όσο και τις ρωγμές τους.

Αλλά ας δούμε πώς ο Τζων Χατζηπανάγος περιγράφει τον τόπο του και τα νεανικά του χρόνια εκεί.

«Ο τόπος ήταν γεωργικός και κτηνοτροφικός, με πολλά χωριά ολόγυρα μεγάλα και εύπορα. Βιομηχανία εκτός από μια φάμπρικα γλυκόρριζας⁸ καμμιά. Σ' αυτή τη φάμπρικα δούλευε αρκετός κόσμος – έφκιαναν απ' τη ρίζα τη γιάμπολη,⁹ που έφευγε όλη στο

⁵ Το Δ΄ Σώμα Στρατού συστάθηκε με βασιλικό διάταγμα το 1913, μετά τους Βαλκανικούς πολέμους, στην Καβάλα. Στη διάρκεια του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου, όταν η Αν. Μακεδονία καταλήφθηκε από βουλγαρικές και γερμανικές δυνάμεις, από τη βασιλική κυβέρνηση της Αθήνας απαγορεύτηκε στο Σώμα να αντισταθεί, οπότε αιχμαλωτίστηκε και μεταφέρθηκε σιδηροδρομικώς στο Γκέρλιτς της Γερμανίας (ως «επισκέπτες» της γερμανικής κυβέρνησης), όπου παρέμεινε για σχεδόν τρία χρόνια, συμβιώνοντας με τους ντόπιους και χωρίς τη δυνατότητα εγκατάλειψης της Γερμανίας. Στα απομνημονεύματα του Χατζηπανάγου καταγράφονται στιγμιότυπα από τη ζωή εκεί.

⁶ Υπάρχουν τρία ημερολόγια, ένα για τον Α΄ παγκόσμιο και δύο για τον μικρασιατικό πόλεμο.

⁷ Η μικροϊστορία γεννήθηκε το 1974 με το βιβλίο του Κάρλο Γκίνζμπουργκ *«Το τυρί και τα σκουλήκια – Ο κόσμος ενός μυλωνά του 16^{ου} αιώνα»*, στο οποίο ο συγγραφέας έχοντας μελετήσει ιστορικά αρχεία της Ιεράς Εξέτασης ανασυνθέτει τον κόσμο ενός μυλωνά, υπαρκτού προσώπου, του Μενόκκιο, που διώχθηκε ως οπαδός αίρεσης, μεταφέροντας τα διαβάσματά του, τις συζητήσεις και τις αγωνίες του. Ο Γκίνζμπουργκ επιδιώκει να άρει την ανισότητα των φωνών ανάμεσα στις κυρίαρχες και τις υπάλληλες τάξεις, που δεν πρέπει να εντάσσονται στην ιστορική έρευνα ως ανώνυμο πλήθος αλλά ως παραγωγό νοήματος και πολιτισμού.

⁸ Το εργοστάσιο ήταν φημισμένο. Πρόκειται για την εταιρεία MacAndrews and Forbes, που διευθυνόταν από τη βρετανική (Σκοτσέζικη) οικογένεια των Φορμπς και υπάρχει ακόμη και σήμερα ως τμήμα πολυεθνικής υπό τον Αμερικανό Ρ. Πέλερμαν. Είχε ιδρυθεί το 1850. Ήταν πολύ ανθηρή και υπολογίζεται ότι το 1880 είχε κέρδη 50.000 λίρες (4.000.000 με σημερινές τιμές).

⁹ Το εκχύλισμα των ριζών της γλυκόριζας, χρήσιμο στη φαρμακευτική και την ποτοποιία, αλλά και για προσθήκη γεύσης στα τσιγάρα.

εξωτερικό μαζί με χιλιάδες δέματα ακατέργαστης ρίζας – που μοναχά για το βγάλσιμο της ρίζας απ’ τη γη δούλευαν σ’ όλο τον κάμπο του Μαιάνδρου πάνω από πενήντα χιλιάδες άνθρωποι απ’ το Σεπτέμβρη ως το Μάη. Την εποχή αυτή άδειαζε η Κόνια,¹⁰ γιατί όλοι οι χωριάτες Κονιακλήδες ερχόντουσαν στα Σώκια να δουλέψουν στη ρίζα.

Ο πατέρας μου ήταν αγράμματος. Έξυπνος άνθρωπος όμως, τα κατάφερε να σχηματίσει μια περιουσία σε χτήματα από χίλια στρέμματα χωράφια και μια χρονιά που ανέβηκε η τιμή του σταριού και είχε απούλητη την περυσινή σοδειά, κέρδισε χίλιες χρυσές λίρες και μ’ αυτές αγόρασε και ένα άλλο χτήμα διακόσια στρέμματα, που το έβαλε αμπέλι και συκιές. Ήταν ένα περίφημο χτήμα με πολλά οπωροφόρα δέντρα, με σπίτι, με αποθήκες, με νερά άφθονα. Εκεί ξεκαλοκαιριάζαμε κάθε χρόνο.»

Με γλαφυρότητα αναφέρεται στην προέλευση του ονόματός του, που σχετιζόταν με τον Βρετανό Τζων Φορμπς, ιδιοκτήτη της φάμπρικας γλυκόριζας, που, όπως γράφει, μετά το θάνατό του άφησε τη διεύθυνση της επιχείρησης στη γυναίκα του Βαρβάρα, η οποία είχε αναπτύξει μεγάλη φιλανθρωπική δράση στα Σώκια:

«Πολύ συχνά έβγαινε στην πόλι περίπατο, μα μονάχα σε φτωχομαχαλάδες. Πίσω της ακολουθούσε ένας δικός της με ένα πανεράκι στα χέρια του γεμάτο μετζήτια.¹¹ Όλοι οι φτωχοί ήζαιραν για ποιο σκοπό έβγαινε περίπατο και την πλησίαζαν. Ο ακόλουθος μοίραζε μετζήτια σε όλους. Είχε στο σπίτι της ξεχωριστή κουζίνα που μαγείρευαν δυναμωτικά φαγητά και τα μοίραζαν, μεσημέρι βράδυ, κατ’ ευθείαν στα σπίτια που είχαν ανάγκη. Σε αρρώστους, σε χήρες και σε ορφανά, σε φτωχούς. Είχε έναν άνθρωπο που η μόνη του δουλειά ήταν να μαθαίνει σε ποιο σπίτι είχαν ανάγκη από βοήθεια σε φαγητό, σε γιατρό, σε γιατρικά

Όταν ήρθε η ώρα να με βαφτίσουν, το έμαθε η κυρία αυτή, γιατί το σπίτι μας ήταν απέναντι απ’ το δικό της και κάλεσε το νουνό, που ήταν υπάλληλός της και τον παρεκάλεσε να με βγάλει Τζων, όπως λεγόταν ο άντρας της¹² και πλήρωσε όλα τα έξοδα της βάφτισης. Και έτσι πήρα το όνομα Τζων, για να μη χαλάσουμε το χατήρι μιας γυναίκας που ευεργετούσε όλο τον κόσμο και ήταν η ελπίδα κι η παρηγοριά κάθε φτωχού και κάθε δυστυχισμένου.»

Η ζωή στα Σώκια περιγράφεται και με διάθεση αυτοσαρκασμού και χιούμορ, στοιχείο που χαρακτηρίζει όλο το σύγγραμμα. Έτσι, όπως γράφει:

«Το καλλιτεχνικό γούστο της εποχής στο ζήτημα των διακοσμήσεων κέντρων και σπιτιών βρισκόταν ακόμα στην πρωτόγονη κατάσταση. Εννοώ το γούστο του λαού, του πλήθους. Δεν υπήρχε σπίτι που να μην είχε κρεμασμένο στον τοίχο και κορνιζαρισμένο ένα κέντημα με μια παράσταση στη μέση και ολόγυρα ή ημικυκλικά τη φράση «και αυτό θα περάση»

¹⁰ Πρόκειται για το Ικόνιο.

¹¹ Η συνήθης γραφή της λέξης είναι μετζίτι. Πρόκειται για νόμισμα που πήρε το όνομά του από τον Σουλτάνο Αμπντούλ Μετζίτ.

¹² Στο σημείο αυτό χρειάζεται να αναφέρω ότι στην ιστοσελίδα Levantine Heritage Foundation (τη μόνη που βρήκα να έχει αναφορές στην οικογένεια Forbes) αναφέρεται ως έτος θανάτου του Τζων Φορμπς το 1901 (γενν. 1825) και μάλιστα μετά το θάνατο της Βαρβάρας (Μπάρμπαρα Στήβενσον 1830-1898) (ήδη είχαν φύγει για την Αγγλία όπου και πέθαναν, αφήνοντας τεράστια περιουσία στους κληρονόμους – δεν είχαν δικά τους παιδιά). Αν αυτό ισχύει, τότε η επιθυμία για το όνομα είναι ανεξάρτητη από το θάνατο. Από την άλλη, η αντίληψη ότι η Βαρβάρα διηύθυνε την επιχείρηση μπορεί να σχετιζόταν με την ύπαρξη και άλλων εδρών της επιχείρησης στη Σμύρνη και στο Ναζιλί και την ενασχόληση του Τζον με αυτές.

ή «καλημέρα» ή «ματαιότης ματαιοτήτων τα πάντα ματαιότης» ή «καλώς ήλθατε» ή «ευλογίαι γονέων στηρίζουσι θεμέλια οίκων». Η παράσταση βέβαια που ήταν στη μέση ποτέ δεν είχε σχέσεις αγαθές με τα ρητά.

Στα διάφορα καφφενεία και άλλα κέντρα έπρεπε απαραιτήτως να είνε κρεμασμένες στον τοίχο η σειρά των εικόνων της Γενοβέφας και του Οθέλλου. Εκτός απ' αυτές της εικόνες ο καταστηματάρχης θεωρούσε υποχρέωσί του από σεβασμό προς τον εαυτό του και προς την πελατεία του να συγκαταλέγη στην πινακοθήκη του και όλες τις λαϊκές εικόνες της εποχής εκείνης, όπως: Ο Λούης, Ο Κουταλιανός πνίγοντας την τίγρη, Τα σκαλοπάτια των ηλικιών, Ο πωλών τοις μετρητοίς, Ο ξυριζόμενος μόνος του, Η ζυγαριά με τους Γιάννηδες, Ο φόνος τους Δεληγιάννη.»

Από την άλλη, κάνει λόγο για το υψηλό μουσικό αίσθημα των έστω και λίγο μορφωμένων, «πειο ανεπτυγμένο παρά στην ελεύθερη Ελλάδα»:

«Η νεολαία αντί για άλλα λαϊκά τραγούδια προτιμούσε άριες από διάφορες όπερες και ιδίως από τον Φάουστ, που ήταν η πειο αγαπημένη μας όπερα.

Συναυλίες δίνανε τακτικά με έργα κλασικής μουσικής, που έπρεπε να εκτελούνται καλά γιατί το ακροατήριο δεν χωράτευε. Θυμούμαι μια φορά που λίγο έλειψε να φάμε ξύλο ημείς οι οργανωτάι μιας συναυλίας, γιατί την προσευχή της Μαργαρίτας του Φάουστ ανέλαβε να την εκτελέση ένας της παρέας μας καλλίφωνος μεν, αλλά άνδρας μουστακαλής και βαρύτονος, ενώ το τραγούδι αυτό γράφτηκε για γυναίκα και για γυναικεία φωνή. Θέλω να πω που υπήρχαν άνθρωποι που ήζαιραν να κρίνουν.

Παιδιά ημείς κατορθώσαμε να ιδρύσουμε βιβλιοθήκη και μετέπειτα γυμναστήριο για κλασικό αθλητισμό, όπου προσελκύαμε όλα τα παιδιά εκεί, αντί να γυρίζουν στις ταβέρνες και στα καφφενεία. Μετά απ' αυτά ιδρύσαμε και φιλαρμονική με 25 όργανα, με την υποστήριξι ενός πλούσιου γιατρού.

Όλα αυτά δείχνουν ότι ο έστω και λίγο μορφωμένος κόσμος δεν καθόταν με σταυρωμένα χέρια, αλλά προσπαθούσε με τα μέσα που διέθετε να ανεβάση το επίπεδο του πολιτισμού των συμπολιτών του και μάλιστα της νεολαίας που για μόνη της ψυχαγωγία ως τότε είχε μονάχα την ταβέρνα και τη χαρτοπαιξία.»

Σε παράρτημα των απομνημονευμάτων¹³ περιγράφει τα ήθη και τα έθιμα της πατρίδας του, που τα συγκρίνει συνήθως με αυτά της «ελεύθερης Ελλάδας», όπως γράφει, αλλά και με αυτά των Τούρκων. Αναφέρει την τήρηση όλων των θρησκευτικών εθίμων, αλλά όχι των «πολιτικών γιορτών» (που ήταν η 25^η Μαρτίου και η ημέρα του Αγίου Γεωργίου προς τιμήν του βασιλιά), που έπαιρναν κι αυτές θρησκευτικό χαρακτήρα.

Αφού περιγράφει τον τουρκικό γάμο, που μάλιστα δεν περιλάμβανε καμιά θρησκευτική ακολουθία, και ειδικά έναν μεγαλοπρεπή στον οποίον είχε παρευρεθεί, καταλήγει ότι:

«...Οι Τούρκοι στους γάμους τους καλούσαν Έλληνες και Ελληνίδες για να δώσουν πειο πολύν πολιτισμό στις γιορτές τους, ενώ ως θυμούμαι εγώ κανέναν Έλληνα δεν κάλεσε στο γάμο του Τούρκου.»

¹³ Το απομνημόνευμα ακολουθείται από παράρτημα που αναφέρεται στα ήθη και τα έθιμα του τόπου.

Αυτή η κάποια αίσθηση ανωτερότητας αλλά και συμπόνιας διαφαίνεται και στο παρακάτω απόσπασμα, όπου επιχειρεί ένα πορτρέτο του τουρκικού λαού:

«... Όταν είχε κάποια εξουσία στα χέρια του ήταν απάνθρωπος, ενώ όταν δεν είχε ήταν μαλακός σαν αρνί. Το αίσθημα της φιλοξενίας το είχε αναπτυγμένο σε μεγάλο βαθμό. Και το πειο φτωχό τούρκικο σπιτάκι θα είχε ένα δωμάτιο που προοριζόταν για ξένους. Είχε την ονομασία «μουσαφίρ οντά» δηλαδή «δωμάτιο μουσαφίρη». Στις δοσοληψίες του ήταν πολύ τίμιος. Για κανένα λόγο δεν εννοούσε να εισπράξει περισσότερα από όσα είχε να λάβει και δεν έπαιρνε στα χέρια του τα λεπτά αν εκείνος που του τα έδινε δεν του έλεγε «χαλάλι». Δεν τα κατάφερνε ποτέ να κάνει μεγάλες δουλειές, γι' αυτό και το εμπόριο εισαγωγικό και εξαγωγικό, οι ελάχιστες βιομηχανίες, οι επεξεργασίες των προϊόντων, τα εμπορικά καταστήματα, όλα αυτά βρίσκονταν σε χέρια χριστιανών και εβραίων. Οι Τούρκοι ήσαν για τις χειρωνακτικές δουλειές και για μικροκαφεinedάκια. ... Έχοντας τέτοιο λαό για εκμετάλλευση ήταν φυσικό να ξεφυτρώνουν πολλοί απατεώνες χριστιανοί και να θησαυρίζουν χωρίς να έχουν ούτε μεγάλα κεφάλαια ούτε μεγάλες επιχειρήσεις.»

Τα απομνημονεύματα αναφέρονται επίσης στην άνοδο των Νεοτούρκων και στην επικράτηση της κύριας οργάνωσής τους, της «Επιτροπής Ένωσης και Προόδου», με δράση που «την τριγύριζε φόβος, τρόμος και μυστήριο»,¹⁴ όπως γράφει. Σε ένα απόσπασμα αναφέρεται σε μια προσωπική εμπειρία από την οργάνωση:

Μια μέρα, όταν ήμουν ακόμα καταστηματάρχης, δεν ξαίρω πώς βρέθηκε στο μαγαζί μου ένα φακελλάκι. Το άνοιξα και βρήκα μέσα ένα χαρτί που έγραφε: «Απόψε στις 8 να προσέλθετε εις την οπισθίαν είσοδον του ξενοδοχείου «Μίλητος» και εκεί θα σας οδηγήσουν εις τον τόπον ένθα συνεδριάζει το διοικητικόν συμβούλιον της Ενώσεως και Προόδου προς ανακοίνωσιν σπουδαιοτάτης δι' υμάς υποθέσεως. Τηρήσατε άκρην εχεμύθειαν, άλλως η ζωή σας θα διατρέξη κίνδυνον.» Σφραγίς και υπογραφή δυσανάγνωστες. Αυτή η πρόσκλησι με τρομοκράτησε, γιατί κυκλοφορούσαν διάφορες διαδόσεις πως δολοφονήθηκαν άνθρωποι εδώ κι εκεί, χωρίς ούτε φονιάς να πιαστή, ούτε και ανακρίσεις να γίνουν. Πήγα την ωρισμένη ώρα και βρήκα να με περιμένη στην πόρτα ένας γνωστός μου γιατρός που μου σύστησε απόλυτη σιωπή, να μη ρωτήσω τίποτα, να μην επιχειρήσω να λύσω τα μάτια μου πριν με διατάξουν και με ένα δικό του μαντήλι μου έδεσε τα μάτια. Με πήρε απ' το χέρι, με ανέβασε από μία σκάλα, προχωρήσαμε λίγο, με κατέβασε από άλλη, πάλι προχωρήσαμε λίγο, πάλι ανεβήκαμε και στο τέλος κατάλαβα πως μπήκαμε σε κάποιο δωμάτιο. Με κάθησε σε μια καρέκλα, όπου μπροστά ήταν ένα τραπέζι, μου πήρε το χέρι και τόβαλε πάνω σε ένα βιβλίο – μούπε πως ήταν το Ευαγγέλιο – και το άλλο πάνω σε ένα περίστροφο. Μέσα στο

¹⁴ Η Επιτροπή δρούσε ως μυστική εταιρεία υπό την έννοια ότι τα ιθύνοντα στελέχη της παρέμεναν άγνωστα. Κυκλοφορούσε έντυπα με τίτλους όπως: «Η Ξιφολόγη», «Το Όπλο», «Η Βόμβα». (Βλ. περισσότερα στο «Ιστορία της σύγχρονης Τουρκίας», διαθέσιμο στο διαδίκτυο <http://savalas.gr/pr2/22631.pdf> σ. 20-29.) Αρχικά προσέγγισε τους ξένους υπηκόους με διάθεση να τους εντάξει στους κόλπους της. Επίσης στην πρώτη φάση δεν είχε ενιαία ιδεολογία (συγκερασμός ιδεολογιών από ακραία εθνικιστική μέχρι σοσιαλιστική), επιθυμούσε την ενδυνάμωση της Οθωμανικής αυτοκρατορίας, γι' αυτό συσπείρωσε αρχικά (όχι μόνο με εξαναγκασμό) και Έλληνες, Αρμένιους και Εβραίους, που συχνά συνέδεαν τα συμφέροντά τους με την επιβίωση της Οθωμανικής αυτοκρατορίας. Στη συνέχεια, όμως, η πολιτική του κοιτάτου συνδέθηκε με τον τουρκικό εθνικισμό και την εκδίωξη των άλλων κοινοτήτων, που αποτελούσαν εμπόδιο γι' αυτό. (Βλ. σχετικά και Ismail Besiktzi «Οι βάσεις του Κομιτάτου Ένωση και Πρόοδος», στο *Η γενοκτονία στην Ανατολή, Από την Οθωμανική Αυτοκρατορία στο έθνος – κράτος*, επιμ. Βλάσης Αγτζίδης, Ιστορικά Ελευθεροτυπίας, 2013. Βλ. επίσης και Εγκυκλοπαίδεια Μείζονος Ελληνισμού, διαθέσιμη στο διαδίκτυο.)

δωμάτιο επικρατούσε μεγάλη ησυχία. Αφού τέλειωσαν όλα αυτά μου είπε να ορκιστώ. Θα έλεγε αυτός και εγώ θα τα επαναλάμβανα. Δε θυμούμαι ακριβώς τα λόγια του όρκου. Γενικές γραμμές μονάχα έχω στο μυαλό μου. «Να είμαι απόλυτα πιστός στο κόμμα Ένωσις και Πρόοδος, που απ' αυτή τη στιγμή γινόμουν μέλος του, να εκτελώ οποιαδήποτε διαταγή κι αν μου έδιναν έστω και με κίνδυνο της ζωής μου, να τηρώ απόλυτη εχεμύθεια για την είσοδό μου στο κόμμα, να μη μου φύγη λέξις απ' όσα άκουσα και είδα απόψε και ότι πάσα παράβασι θα την πληρώσω με τη ζωή μου.». Ύστερα απ' τον όρκο μου έλυσαν τα μάτια. Τη στιγμή εκείνη ένοιωσα ρίγος στο σώμα μου. Μπροστά μου καθόντουσαν δέκα – δώδεκα πρόσωπα σε ημικύκλιο, ντυμένα το καθένα με μια κόκκινη πουκαμίσια απ' το κεφάλι ως τα πόδια, με δυο μικρές τρύπες στη θέσι των ματιών για να βλέπη. Με άφησαν έτσι ένα – δυο λεφτά και ύστερα μου έδεσαν πάλι τα μάτια και με τα ίδια ανεβοκατεβάσματα στις σκάλες βρεθήκαμε στην είσοδο. Εκεί μου έλυσε ο γιατρός τα μάτια και μ' άφησε να φύγω. Αφού πέρασε κάμποσος καιρός και οι Νεότουρκοι γκρέμισαν απ' το θρόνο το Χαμήτ και τον έκλεισαν στην έπαυλι Αλατίνι της Θεσσαλονίκης,¹⁵ έκαναν τα εγκαίνια της λέσχης του κόμματος, που πραγματικά ήταν και η διάλυσίς του, γιατί πεια αφού έλειψε απ' τη μέση ο Χαμήτ και αυτοί ήσαν οι κυρίαρχοι της Τουρκίας, δεν είχαν ανάγκη τις μειονότητες, που δεν μπορούσαν πεια να εκδηλώσουν καμμία αντίδρασι. Άλλη πρόσκλησι λοιπόν πάλι για να παρευρεθώ το απόγεμα σε κάποιο σπίτι. Όταν πήγα έτριβα τα μάτια μου απ' την έκπληξι. Ήσαν μέσα όλοι οι φίλοι μου και οι γνωστοί μου, ο γαμπρός μου, τα αδέρφια μου και πλήθος κόσμου από Τούρκους, Έλληνες και Αρμένηδες. Μας κέρασαν γλυκά και λικέρ και χωρίς να βγάλη κανένας δεκάρικο λόγο, η συγκέντρωσις διαλύθηκε και ούτε που ακούσαμε άλλη φορά να γίνεται λόγος γι' αυτή την οργάνωσι.»

Μετά την αναχώρησή του για την Ελλάδα και την περιπέτεια των πολέμων, ο Τζων Χατζηπανάγος στα 1920 ανακλήθηκε με τους απόστρατους και πήρε φύλλο πορείας για το μικρασιατικό μέτωπο. Στο παρακάτω απόσπασμα, εκτός από τις πολιτικές πεποιθήσεις των Μικρασιατών, φαίνονται και οι συγκρούσεις εντός του ελληνικού στρατεύματος, αφενός ανάμεσα στους αξιωματικούς της Ευελπίδων και στους επ' ανδραγαθία, αφετέρου ανάμεσα στους πρώην απότακτους και τους παραμείναντες, δηλ. βασιλικούς – βενιζελικούς, πράγμα που επηρέασε και την τοποθέτηση του Χατζηπανάγου στον στρατό, εφόσον ήταν και επ' ανδραγαθία και πρώην απότακτος.

«Στη Σμύρνη που έμεινα λίγο θέλησαν να με κρατήσουν στο φρουραρχείο που είχαν ανάγκη από αξιωματικούς σαν και μένα, που ήμουν μικρασιάτης, ήζαιρα τα τούρκικα και γνώριζα ανθρώπους και συνήθειες. Εγώ όμως δε δέχτηκα, ακριβώς γι' αυτό το λόγο που ήμουν μικρασιάτης και ήθελα να πολεμήσω για την πατρίδα μου και να αποδείξω και στους συγγενείς και φίλους μου που με δέχτηκαν ψυχρά γιατί δεν ήμουν σαν κι

¹⁵ Η ανατροπή του Αμπντούλ Χαμίτ είχε ακολουθήσει την επαναφορά του καταργημένου για πάνω από 30 χρόνια συντάγματος, μετά την επανάσταση των Νεοτούρκων (24 Ιουλίου 1908), που χαιρετίστηκε ως αντίστοιχη της γαλλικής και πράγματι συνοδεύτηκε από μια σύντομη περίοδο ευφορίας (τύπος, συνδικάτα, γυναικείες οργανώσεις...). Τον Απρίλιο του 1909 μετά από στρατιωτική εξέγερση ανατράπηκε ο Αμπντούλ Χαμίτ Β' και αντικαταστάθηκε από τον Μεχμέτ Ε', που κατέστη υποτελής της Επιτροπής Ένωσις & Πρόοδου και επέβαλε καθεστώς αυταρχικό. Ο Αμπντούλ Χαμίτ μεταφέρθηκε με την οικογένειά του και τους υπηρέτες του, σιδηροδρομικώς και με ισχυρή στρατιωτική συνοδεία, στη Θεσσαλονίκη, το πολιτικό κέντρο των Νεοτούρκων. Εκεί έμεινε στη βίλλα Αλλατίνη μέχρι το 1912, ερεθίζοντας την περιέργεια των κατοίκων της πόλης (βλ. σχετικά το βιβλίο *Ο κόκκινος σουλτάνος* του Βασίλη Τζανακάρη, Μεταίχμιο 2015).

αυτούς βενιζελικός, πως και οι αντιβενιζελικοί πολεμούν και αγαπούν την πατρίδα τους. Έτσι έφυγα για το Ουσάκ που ήταν η έδρα της Μεραρχίας.

Παρουσιάστηκα στον Αρχηγό Πυροβολικού και ενώ το φύλλο μου με τοποθετούσε στη Μοίρα Πυροβολικού, δηλαδή σε μάχιμη υπηρεσία, αυτός με τοποθέτησε στη Μοίρα Συζυγαρχιών, δηλαδή να μετράω και να κουβαλάω με τα μουλάρια πυρομαχικά στα τμήματα που πολεμούσαν.»

Για το Ουσάκ αφηγείται ένα περιστατικό κατά το οποίο η στρατιωτική υπηρεσία έπιασε επ' αυτοφώρω κάποιους Τούρκους που φυγάδευαν Έλληνες στο στρατόπεδο του Κεμάλ. Το απόσπασμα απηχεί την κοινή ανάμεσα στους Έλληνες της Μ. Ασίας πεποίθηση για τον φιλοτουρκισμό του Αριστείδη Στεργιάδη, Υπατου Αρμοστή της Σμύρνης από το 1919 έως το 1922.¹⁶

«Αφού τους έπιασαν και τους έκλεισαν στο φρέσκο άρχισε η ανάκρισι που απέδειξε ολοφάνερα την ενοχή τους. Έγινε η δίκη τους στο στρατοδικείο, καταδικαστήκαν σε θάνατο και στάλθηκαν τα χαρτιά στο Στεργιάδη για να εγκρίνη την απόφασι του στρατοδικείου. Ο Στεργιάδης μετέτρεψε την ποινή του θανάτου σε ισόβια και διέταξε τη μεταφορά τους στις φυλακές της Σμύρνης. Δεν πέρασε πολύς καιρός και οι λεγόμενοι βγήκαν απ' τη φυλακή και γύρισαν ελεύθεροι στο Ουσάκ.

Δεν είχαμε το δικαίωμα να κάνουμε έρευνα σε τούρκικο σπίτι ή μαγαζί που είχαμε πληροφορίες πως είχαν όπλα και πυρομαχικά. Ο Στεργιάδης δεν επέτρεπε τέτοια πράγματα και αλλοίμονο σε κείνον το στρατιωτικό που θα αναλάμβανε την πρωτοβουλία για μια τέτοια επιχείρισι. Γι' αυτό και στην υποχώρησι τις μεγάλες ζημιές στο στρατό μας τις έκαναν οι Τούρκοι χωριάτες που ήσαν οπλισμένοι σαν αστακοί.»

Στο σημείο αυτό αξίζει να αναφέρω και δυο αποσπάσματα από τα ημερολόγια της μικρασιατικής εκστρατείας, τα οποία είναι γραμμένα σε γλώσσα σαφώς λογιότερη. Μια εξήγηση γι' αυτή τη διαφορά θα μπορούσε να είναι η χρονική απόσταση, καθώς είναι γραμμένα 30 χρόνια πριν. Παράλληλα, όμως, ο ίδιος ο χαρακτήρας του ημερολογίου, που απαιτεί πιο κοφτό και συμπυκνωμένο λόγο, αλλά και το γεγονός ότι μιλά σαν αξιωματικός ίσως δίνουν μια πληρέστερη εξήγηση.¹⁷

Η πρώτη καταγραφή αποκαλύπτει και κάποιες πιο σκοτεινές πλευρές της εκστρατείας.

12/3/21

Την 3.30 ήλθεν η διαταγή η κανονίζουσα την εκκίνησιν. Εγερτήριον την 4η και εκκίνησις την 6.30 με δρομολόγιον προς Τουμλού Μπουνάρ. Εις πολλά μέρη η οδός είνε δύσβατος, λόγω της λάσπης. Τα χιόνια ήρχισαν να λιώνουν και σχηματίζουν εις πολλά μέρη έλη, τα οποία δυσκολεύεται να διαβή εν στράτευμα.

Εις τα προ του χωρίου Τουμπλού Μπουνάρ υψώματα συνήφθη χθες μάχη πολύωρος. Ο εχθρός ετράπη εις φυγήν. Συνελήφθησαν αρκετοί αιχμάλωτοι και 4 πυροβόλα. Είς

¹⁶ Βλ. αναλυτικά για τον Στεργιάδη το βιβλίο *Ο ύπατος της Σμύρνης* της Σωτηρίας Μαραγκοζάκη (Κέδρος 2012), που, παρότι μυθοπλαστικά γραμμένο, στηρίζεται εξαντλητικά σε ιστορικές πηγές και παρουσιάζει τις δύο όψεις για τον αμφιλεγόμενο Αρμοστή.

¹⁷ Την τελευταία παρατήρηση την οφείλω στον συγγραφέα Δημοσθένη Παπαμάρκο, που μου την υπέδειξε παραπέμποντάς με παράλληλα στο βιβλίο του John Keegan *«Face of battle»*, ο οποίος μιλά για την ειδική κωδικοποίηση του λόγου στην οποίαν καταφεύγουν οι αξιωματικοί.

τουρκικός λόχος συνελήφθη αιχμάλωτος καθ' ἣν ὥραν παρεσκεύαζε το συσσίτιόν του. Ουδεμίαν γνώσιν είχε της μάχης. Εξεπλάγησαν ὅτε ευρέθησαν περικυκλωμένοι ὑπὸ ἐλληνικῶν στρατευμάτων.

Αφίχθημεν εἰς το ἄνω χωρίον τὴν 15.30 καὶ κατευλίσθημεν εἰς τὴν δυτικὴν παρυφὴν του.

Ποῖος εἶπε ὅτι ὁ πόλεμος ἐξευγενίζει τὸν ἄνθρωπον; Θεέ μου, ὁποία ἀγριότης! Οἱ κάτοικοι τρελλοὶ ἐκ τοῦ φόβου, ἐκ τῶν λεηλασιῶν καὶ βιαιοπραγιῶν, κραυγάζουν, οὔρονται οἱ δυστυχεῖς. Μία γυναῖκα περιφέρεται ἐντὸς τοῦ καταυλισμοῦ μας κραυγάζουσα ὅτι τῆς ἐφόνευσαν τὸ παιδί τῆς. Αὐτό ὅμως δὲν εἶναι ἀληθές. Δύο οθωμανίδες μόνον ἔπεσαν θύματα τῆς ἀγριότητος καὶ βαρβαρότητος μερικῶν στρατιωτῶν μας. Τα ποῖμνια ὅμως τῶν χωρικῶν διηρπάγησαν, ἀπάσαι δὲ αἱ προμήθειαι τῶν ἐλεηλατήθησαν. Διαρκῶς ἀκούονται κραυγαὶ τῶν κατοίκων ζητούντων βοήθειαν. Ἐκδίδονται ἀμέσως αὐστηραὶ διαταγαί, ἀποστέλλονται ἐντὸς τοῦ χωρίου περιπολῖαι με ἐπικεφαλῆς Ἀξιωματικούς καὶ το κακὸν ἐλαττοῦται.

Καιρὸς καλός.

Το δεῦτερο ἀπόσπασμα μας μεταφέρει σὲ ἄλλο κλίμα.

18/4/21

Λίαν πρωὶ παρέλαβον τὸν ἐπιλοχίαν μου καὶ τρεῖς ἄνδρας ἀγγαρείαν καὶ μετέβην ὅπως εὐχρηθῶ τὸ «Χριστὸς Ἀνέστη» εἰς τὸν 13^{ον} Οὐλαμόν μου, πλησίον τοῦ 7^{ου} Πεζικοῦ Συν/τος. Αφού τοὺς ηυχήθην καὶ τοὺς διένειμον ἱματισμόν καὶ τὰ δώρα τῆς Συζυγαρχίας, ἀνεχώρησα καὶ ἐπέστρεψα εἰς τὸν καταυλισμόν μου. Εἰς τοὺς οπλίτας διενεμήθησαν ὑπὸ τῆς ὑπηρεσίας καὶ διὰ τὰς ἡμέρας τοῦ Πάσχα τὰ ἐξῆς εἶδη: 1 οκά αμνοῦ, 4 αυγά, 1 μπακλαβάς, 1 καταΐφι, 2 κουραμπιέδες, 2 πορτοκάλια. Ἐκτὸς αὐτῶν ἠγόρασα καὶ ἐκ τοῦ 25λέπτου τὰ κάτωθι: 3 αυγά, 4 αρνάκια τοῦ γάλακτος, 16 οκ. Γιαγούρτι (δῶρον ἐνὸς Τούρκου Μουχτάρη), 2 πακέτα σιγαρέττα, 3 φιάλες κρασί.

Το πρωὶ παρεσκευάσθη μαγειρίτσα (Δ31), τὴν μεσημβρίαν κρέας ψητό καὶ τὸ ἐσπέρας πατσάς. Το γεῦμα ἤρχισεν ἀπὸ τῆς 13^{ης} ὥρας καὶ διήρκεσεν ἐπὶ πολὺ. Καίτοι τὸ κρασί εἶχεν ἀπαγορευθεῖ ὑπὸ τῆς Μεραρχίας μας, ἐν τούτοις ἡ εὐθυμία τῶν οπλιτῶν μου καὶ ὁ ἐνθουσιασμός τῶν ἦτο ἀκράτητος.

.....

«Ἐπιστρέψαμεν εἰς τὸν καταυλισμόν καὶ μερικοὶ στρατιῶται μου ἐπαιζαν τὸ δρᾶμα «Ἡ Γκόλφω». Το δρᾶμα μετεβλήθη εἰς κωμωδίαν, διότι οἱ ἠθοποιοὶ ἦσαν κωμικώτατα ἐνδεδυμένοι. Ἰδίως ἡ Γκόλφω ἐπροξενούσε τὰ περισσότερα γέλια. Ἦτο ἀπὸ ἐνὸς μηνὸς περίπου ἀζύριστος, τὰ μουστάκια δὲ ἦσαν υπερβολικῶς μεγάλα.....»

Το τελευταῖο ἀπόσπασμα πού θά διαβάσω ἀναφέρεται στα μετὰ τὴ μικρασιατικὴ καταστροφὴ (ὅπου μάλιστα σκοτώθηκε ὁ ἕνας ἀδελφός του) καὶ τὴν ἐλευσὴ τῶν προσφύγων. Τότε ὁ Χατζηπανάγος βρισκόταν στὸν Πειραιά.

«Με τὴν υποχώρησι τοῦ ἐλληνικοῦ στρατοῦ στὴ Μ. Ἀσία, ὅλος ὁ ἐλληνικὸς πληθυσμὸς μαρκάρει ὅπως – ὅπως καὶ ἔφτανε στὸ ἐλληνικὸ ἔδαφος. Ἄλλοι ξεμπαρκαρίστηκαν στα νησιά, ἄλλοι στὸν Πειραιά καὶ ἄλλοι σὲ ἄλλα μέρη τῆς Ἑλλάδας. Το θέαμα πού παρουσίαζε κείνες τὶς μέρες ὁ Πειραιάς ἦταν ἀπ' τὰ τραγικώτερα πού ἔχω δεῖ στὴ ζωὴ μου. Παιδάκια μονάχα τοὺς νὰ ψάχνουν νὰ βρουν τοὺς γονεῖς τοὺς, πού ποῖος ξαίρει σὲ

ποιο νησί να βρισκόντουσαν και αν ήσαν καν στη ζωή. Γυναίκες έτοιμες να γεννήσουν ξαπλωμένες στα πεζοδρόμια, γέροι και γριές άρρωστες να βογγάνε και να ζητάνε βοήθεια καταμεσής του δρόμου.

Βρήκα συγγενείς μου που ευπορούσαν στην πατρίδα μας να στριμώχνονται στα σκαλοπάτια της Αγίας Τριάδας για να εξοικονομήσουν λίγο χώρο να κάτσουν χωρίς νάχουν ένα σκέπασμα, χωρίς νάχουν λίγο ψωμί να βάλουν στο στόμα τους.

Μέσα οι εκκλησιές πατείς με πατώ σε απ' το συνωστισμό, τα πεζοδρόμια και οι πλατείες γεμάτες, πολλοί δρόμοι αδιάβατοι για τροχοφόρα. Η σπιτονοικοκυρά μου είχε ένα σπίτι αδειανό σε κάποια συνοικία και την παρακάλεσα, μούδωσε το κλειδί και εγκατάστησα αμέσως δύο συγγενικές μου οικογένειες. Ο φίλος μου Νίκος Πολυζώης που είχε εστιατόριο στην παραλία και εύρισκε ψωμί όσο ήθελε, με εφοδίαζε και κουβαλούσα διαρκώς σε συγγενείς και φίλους μου. Οι φούρνοι το λίγο ψωμί που έβγαζαν δεν έφτανε ούτε για πιπέρι.

Η μητέρα μου στην αρχή βγήκε στη Σάμο. Βαστούσε ένα μπουγαλάκι ρούχα, αυτά που πρόφτασε μεσ' την τρομάρα της να πάρη και για πρώτο σταθμό πήγε στο ζαχαροπλαστείο του ανεπιού της του τζαναμπέτη. Κάθησε σε μια καρέκλα και περίμενε κάποια φιλόξενη χειρονομία του ανεπιού της. Δεν της πρόσφερε ούτε ένα καφέ, δεν της είπε καμμιά παρηγορητική λέξη. Φοβήθηκε ο άνθρωπος μήπως του καθόντανε για καλά στο σβέρκο του.

Την ίδια μέρα βρήκε ένα βαπόρι που έφενγε για τον Πειραιά και μ' αυτό ήρθε και με βρήκε. Της μητέρας μου τα βάσανα τέλειωσαν.»

Έτσι, από την ειρηνική, αν και όχι ανέφελη, ζωή στα Σώκια φθάσαμε στην καταστροφή και την προσφυγιά, που τόσο έντονα μάλιστα μας θυμίζει σημερινές καταστάσεις, προκαλώντας στοχασμό για το τυχαίο, το ανατρεπτικό και το αβέβαιο της ανθρώπινης ύπαρξης.

Τέτοιες, λοιπόν, μαρτυρίες μας επιτρέπουν να αναγνωρίζουμε την πρώτη ύλη της ιστορίας, να ξαναστήνουμε μπροστά μας τους απλούς ανθρώπους που την υπηρέτησαν ή τη βίωσαν, να διακρίνουμε το ρόλο τους στην κίνηση των γεγονότων, που χωρίς αυτούς το δίχως άλλο δεν θα μπορούσαν να συντελεστούν, αλλά και τη δύναμη που άσκησαν τα γεγονότα πάνω τους, βοηθώντας μας να καταλάβουμε αισθήματα και αγωνίες, και όλα όσα καθιστούν τις ζωές των ανθρώπων κάτι παραπάνω από τη σκόνη της (μεγάλης) ιστορίας που χάνεται μαζί με το πέρασμά της. Μας επιτρέπουν ακόμα να ξαναρίχνουμε ματιές στο παρελθόν από μιαν άλλη γωνία, να διορθώνουμε ενδεχομένως τη βολή, όπως ίσως θάλεγε ο αξιωματικός του Πυροβολικού, Τζων Χατζηπανάγος, ο παππούς μου.